

La investigació acció participativa

Marisela Montenegro Martínez

P01/10050/00968

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. El concepte de participació	7
2. Participació política	8
2.1. Els moviments de masses	8
2.2. Teoria de la privació relativa	9
2.3. Teoria de mobilització de recursos	9
2.4. Teoria dels nous moviments socials	10
2.5. Moviments socials contemporanis	11
3. Espais de participació política	12
3.1. Participació institucional i instituent	12
3.2. Participació formal i informal	13
4. Participació associativa	14
5. Participació comunitària	17
5.1. Característiques de la participació comunitària	17
5.2. Per què participen les persones?	18
6. Investigació acció participativa (IAP)	20
6.1. La inspiració de Fals Borda	21
6.1.1. Principis fonamentals de la IAP	24
6.1.2. Fases de l'acció	25
6.2. Les xarxes socials com a base de la investigació acció participativa. La proposta de Villasante	27
6.2.1. Fases de l'acció segons Villasante	28
7. El concepte d'autogestió	30
Resum	32
Activitats	35
Exercicis d'autoavaluació	35
Solucionari	36
Glossari	36
Bibliografia	37

Introducció

La investigació acció participativa (IAP) és la metodologia d'intervenció social pròpia de la psicologia social comunitària (sobretot a Llatinoamèrica), ja que és un corrent de pensament que sorgeix en paral·lel amb els desenvolupaments d'aquesta subdisciplina i que fa èmfasi en el fet que les persones que estan afectades pels problemes socials han de ser part de la solució d'aquests problemes. Per tant, el disseny, execució i avaluació dels programes i accions es fa a partir del diàleg entre els qui hi intervenen i els membres de la comunitat.

En els últims anys, la investigació acció participativa ha tingut un apogeu accelerat com a forma d'intervenció social tant en l'àmbit llatinoamericà com a l'Estat espanyol i en altres parts del món com als Estats Units o l'Àfrica. Encara que la seva aparició data dels anys seixanta i setanta, actualment es defineix com una alternativa vàlida per a promocionar canvis socials que augmentin la qualitat de vida de certs col·lectius, sobretot d'aquelles persones que estan en risc d'exclusió social, econòmica o cultural.

En aquest mòdul ens centrarem a estudiar les característiques de la investigació acció participativa. Per a això, en primer lloc, desenvoluparem diferents aspectes relacionats amb el concepte de participació en general i la **participació comunitària** en particular presents en la literatura actual. En segon lloc, explorarem **els principis teòrics, epistemològics i polítics generals que guien la IAP** per a després centrar-nos en dos **models d'IAP** presents en la literatura: el model inspirat per Fals Borda (Llatinoamèrica) i el model desenvolupat per Villasante (Estat espanyol). Tots dos models són d'IAP; tanmateix, presenten diferències entre si a partir dels contextos en què han sorgit. Sobre això, veurem quins són els conceptes i fases de l'acció comunitària que proposen aquests models.

Seguidament, estudiarem el desenvolupament del concepte d'**autogestió** en la psicologia comunitària. L'autogestió es refereix al moment en què l'equip investigador es retira del procés comunitari i el grup comunitari format, per a dur a terme les accions del procés, continua treballant independentment.

Objectius

En aquest mòdul es treballen els conceptes bàsics per a comprendre els processos de participació social i les eines teòriques de la metodologia d'investigació acció participativa com a metodologia d'intervenció social.

En concret, els objectius bàsics que l'estudiant ha d'assolir amb el mòdul són els següents:

- 1.** Comprendre el concepte de participació en els seus vessants de participació política, associativa i comunitària.
- 2.** Conèixer les formes en què es pot presentar la participació mitjançant els conceptes de participació instituïda i instituent, i participació formal i informal.
- 3.** Adquirir eines teòriques per a l'anàlisi de processos de participació quant a les formes d'organització en què es presenta l'esmentada participació mitjançant indicadors sobre participació interna i autonomia.
- 4.** Entendre els principis bàsics de la investigació acció participativa i què diferencia aquest tipus d'intervenció d'altres formes d'intervenció social.
- 5.** Comprendre els conceptes fonamentals utilitzats per la investigació acció participativa.
- 6.** Conèixer les fases per les quals es poden desenvolupar processos pràctics d'investigació acció participativa.
- 7.** Ser capaç d'extrapol·lar les eines teòriques exposades a aspectes de participació de les comunitats en què estem involucrats.

1. El concepte de participació

L'aspecte fonamental que diferencia la metodologia d'investigació acció participativa d'altres formes d'intervenció social és, com hem dit abans, que promou que les persones afectades pels problemes participin tant en la seva definició com en la seva solució mitjançant l'acció social organitzada. Ara bé, és fonamental, per a entendre la metodologia d'IAP, fer un repàs de diferents desenvolupaments teòrics que s'han elaborat entorn del concepte de **participació**.

El concepte de participació és un concepte polisèmic, és a dir, allotja molt diferents sentits depenent de l'àmbit en què s'utilitzi (si en les ciències socials, els organismes internacionals de cooperació, una reunió d'un partit polític, etc.). Per tant, la participació pot ser vista –i promoguda o frenada– des de molt diferents marcs teòrics i accions pràctiques.

En aquest apartat estudiarem algunes de les maneres en què ha estat definida la participació i les distincions entre les definicions de **participació política**, **participació associativa** i **participació comunitària**. L'objectiu és fer un repàs d'alguns dels camins que ha seguit el concepte de participació per a entendre quins elements d'aquestes conceptualitzacions serveixen per al desenvolupament del treball teòric i pràctic de la psicologia comunitària.

Ara bé, segons la definició del Diccionari de l'IEC, *participar* significa:

- “1. v. tr. Donar notícia (d'alguna cosa). Encara no ens ha participat el seu casament.
2. intr. Tenir, prendre, part en alguna cosa. Participar en els beneficis. Participar en un debat. Us convidem a participar a la reunió.
3. Tenir quelcom de comú amb una cosa. Aquestes dues teories participen dels mateixos axiomes.”

Podem observar que tots els significats de la paraula *participació* es refereixen a la manera en què una persona està involucrada en una cosa col·lectiva, és a dir, la participació sempre és vista com una cosa social, en el sentit que implica una relació social amb altres persones en relació amb un assumpte.

La relació que s'estableix en la participació implica que mentre els individus formen part d'alguna cosa també reben part d'aquesta cosa, ja que el procés els pertany i, a més, comparteixen opinions i idees en el procés de reflexió i acció que es desenvolupa. La participació, per tant, implica un procés en què els individus influeixen –i són influïts– en les decisions d'un col·lectiu en relació amb assumptes que són del seu interès.

Ara bé, podem dir que aquesta definició es refereix als aspectes generals de la participació. A continuació, veurem quins desenvolupaments teòrics s'han fet sobre els diferents tipus de participació.

2. Participació política

La participació política ha estat un dels vessants més estudiats en l'àmbit de les ciències socials. Aquest concepte ha estat analitzat sobretot al voltant de les teories desenvolupades sobre els moviments socials que s'organitzen col·lectivament al voltant d'una finalitat comuna.

La participació política és conceptualitzada com el conjunt d'activitats fetes per un individu o grup amb la finalitat d'incidir més o menys en els assumptes públics.

Això és, les maneres en què actors col·lectius influeixen –o volen influir– sobre aquells assumptes relacionats amb la manera com es concep la societat, els éssers socials i les relacions entre ells; en altres paraules, amb els valors que es formulen en cert context social i amb els procediments que s'adopten per a la seva acceptació.

Hi ha models explicatius sobre la participació política i els moviments socials que esbossarem a continuació a fi de donar un marc general sobre les diferents formes en què s'ha vist la participació en l'àmbit polític.

2.1. Els moviments de masses

El 1895, Le Bon va donar una explicació sobre els moviments de masses. Segons aquest autor, les persones, quan es troben en una situació de massa (com, per exemple, una multitud de carrer o les reaccions del públic enfront d'un partit de futbol) es comporten de manera diferent a com ho fan en la seva vida quotidiana: un individu amb una conducta "normal" es pot comportar de manera agressiva o tenir conductes que mai no tindria en condicions normals, quan es troba sota les condicions socials de les masses.

Els moviments de masses

Responen, segons Le Bon, a reaccions irracionals de les persones pel fet que la responsabilitat és diluïda en la massa.

La massa activa exerceix una pressió sobre les persones mitjançant els líders concrets, és a dir, hi ha una espècie de contagi col·lectiu en què se segueixen fàcilment líders que sorgeixen al si de la massa i, a més, disminueix la responsabilitat de la persona sobre la seva pròpia acció en estar diluïda l'esmentada responsabilitat a la massa com a conjunt. Aquesta teorització permet de destacar el caràcter emocional i desorganitzat dels moviments de masses i va permetre, en el seu moment, explicar el per-

què de l'aparició de certes conductes col·lectives diferents a les que farien les persones en l'àmbit individual (com, per exemple, saquejos, actes violents contra propietats o fins i tot contra persones, etc.).

La **participació**, en aquest cas, es refereix a les maneres en què les persones es comporten en estar embolicades en una massa amorfa que es mou per impulsos momentanis, però que no representa un moviment col·lectiu planificat i executat. Aquest nivell de participació és vist com a bàsic en relació amb altres formes de participació política.

La teorització sobre els moviments de masses ha estat àmpliament criticada per teories desenvolupades posteriorment que expliquen, sota altres principis, la participació política.

2.2. Teoria de la privació relativa

Per a la teoria de la privació relativa, la font dels moviments socials s'ubica en la relació que es produeix entre les condicions de desigualtat social i el descontentament que es genera en els individus per la insatisfacció de les seves expectatives respecte a condicions que estimen legítimes.

Així, la participació s'esdevé per la força motivacional del descontentament de col·lectius que generen una entesa del que són les conseqüències de l'estructura social injusta que els afecta directament. Llavors és clau la identificació dels factors productors dels conflictes i la reflexió que fan les persones participants de les esmentades causes.

Segons aquesta teoria, l'acció col·lectiva –o participació– pretén modificar l'estat de coses que són vistes com les causes del descontentament dels qui participen. A diferència de la teoria de mobilització de masses, la participació segons aquest model, és entesa com un procés de reflexió i d'acció al si dels col·lectius que es mobilitzen i promouen una finalitat específica a partir de l'esmentat procés.

2.3. Teoria de mobilització de recursos

Aquesta teoria sorgeix també com a crítica als desenvolupaments explicats abans sobre les mobilitzacions de masses. Afirmar, a diferència d'aquests, que els moviments socials i les accions col·lectives que es desenvolupen, segueixen una lògica de grups racionalment organitzats que busquen determinats objectius i, a més, que el seu origen i posterior desenvolupament depenen dels recursos d'organització dels quals disposen.

Lectura recomanada

La mobilització de masses es pot ampliar consultant:

Le Bon, G. (1895). *Psicología de las masas*. Madrid: Morata, 1986.

Lectura recomanada

La teoria de la privació relativa la podem trobar a:

Davies, J. (1962). Towards a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27, 5-19.

Aquesta teoria considera que la participació s'ha de buscar en les condicions que possibiliten l'obtenció de recursos i en el suport que li poden donar les organitzacions que hi ha en la societat als grups organitzats que es mobilitzen.

Així, a partir d'un grup organitzat i coordinat es pretenen mobilitzar els recursos propis i d'altres que ja hi ha en la societat per a aconseguir els objectius que s'hagin plantejat. Moltes de les teories associades a la mobilització de recursos assumeixen que actors socials determinats per l'estructura social (com, per exemple, la "classe social") eren qui, per tenir interessos en comú, podien organitzar moviments per a la mobilització de recursos que els interessaven. Per tant, la participació, segons aquests paràmetres, havia de ser entesa a partir de la consciència de les persones sobre les necessitats que tenien per ser part d'un col·lectiu més gran i per estar inserides en una estructura social desigual.

La principal característica dels moviments descrits per aquesta teoria tenia a veure amb la necessitat de **distribució de recursos** (econòmics, socials, educatius, entre d'altres) de la societat, sota la premissa que els esmentats recursos en la societat estan distribuïts desigualment entre els diferents estrats de la població.

2.4. Teoria dels nous moviments socials

Posteriorment, els moviments socials sorgits a partir de la segona meitat de la dècada dels seixanta (com, per exemple, el moviment ecologista, feminista, gai, *black power*, etc.) van mostrar les limitacions de l'aproximació a l'estudi dels moviments socials només com a organitzacions dirigides a la mobilització de recursos concrets i com a representants d'actors que se situen en una estructura social homogènia. És a dir, que el que compartien els membres dels moviments d'aquest tipus no era la seva posició en l'estructura social, sinó una característica identitària que col·locava les persones (per exemple, dones) en formes d'opressió concretes com les de gènere, raça, opció sexual, etc. A partir de les identificacions amb aquestes categories de subjecte es conformaven grups que prenién accions contra diferents formes de discriminació (patriarcat, racisme, homofòbia, etc.).

Els estudis que van sorgir en aquelles dècades van definir els "nous moviments socials" com a accions col·lectives que busquen el **reconeixement** de les condicions d'opressió d'aquests col·lectius; desenvolupant accions tant per a aconseguir **reivindicacions** concretes (per exemple, lleis específiques per a problemàtiques sorgides d'aquesta opressió) com **transformacions simbòliques** a partir del canvi de valors de la societat.

Alguns corrents feministes,...

... per exemple, postulen la necessitat de la constitució del subjecte femení com a agent de transformació social a partir de la relació basada en les diferents experiències de "ser dona" que comparteixen una forma d'opressió comuna sota un sistema patriarcal.

2.5. Moviments socials contemporanis

Els moviments sorgits a partir de la dècada dels noranta (com, per exemple, el moviment “antiglobalització”) no sempre poden ser analitzats a partir de les teories esbossades anteriorment; ja que no responen ni a una lògica de subjecte històric situat en una estructura social, ni a una lògica de subjecte identitari com els “nous moviments socials”.

Actualment, es desenvolupen estudis relacionats amb la manera d’entendre els esmentats moviments. Aquests es caracteritzen, d’una banda, per desenvolupar accions col·lectives que es reproduïxen en l’àmbit global (en el sentit que s’entén que el moviment “antiglobalització” ja té una certa “història” a partir de les mobilitzacions de Seattle i les expressions consegüents com les efectuades a Niça, Praga o Barcelona) i, de l’altra, tenen especificitat local en tant que agrupen associacions, ONG, col·lectius i persones de les ciutats on es produeixen. Semblaria que la lluita en contra dels efectes perversos de la “globalització” es conforma com a punt de confluència actual, entorn del qual es mouen múltiples voluntats, desitjos, accions, actors, recursos, idees, etc., a fi d’oposar-se tant als discursos i pràctiques d’un capitalisme global implementat en gran part dels estats de món, com en els organismes internacionals que desenvolupen aquestes pràctiques mitjançant les seves polítiques concretes.

El terme antiglobalització...

... ha estat qüestionat, ja que no reflecteix la crítica política de les persones que es mobilitzen i que han estat etiquetades amb aquest nom.

Aquests moviments diuen que estan en contra de l’expansió de l’economia capitalista en l’àmbit global i de les conseqüències que té l’esmentada expansió en la creació i reproducció de les relacions d’opressió i de la pobresa al planeta. Tanmateix, no estan en contra de tots els processos que han estat conseqüència del fenomen de la globalització, al contrari, i com un dels seus lemes diu, proposen “globalitzar la solidaritat i les resistències”.

3. Espais de participació política

La participació política, d'altra banda, pot ser analitzada entorn dels espais en què es desenvolupa. Per a això, es fa una primera classificació partint dels conceptes de la participació institucional i instituent i, d'altra banda, partint de si la participació es desenvolupa mitjançant grups formals o informals. Aquests conceptes són útils per a comprendre processos associatius i comunitaris concrets perquè serveixen com a eines d'anàlisi tant d'accions col·lectives espontànies com d'aquelles promogudes per mitjà de la investigació acció participativa.

3.1. Participació institucional i instituent

Aquesta primera classificació utilitza com a criteri si la participació és promoguda des de l'Administració pública o si més aviat és impulsada per les persones que fan l'activitat política obrint, mitjançant aquesta, canals d'expressió alternatius.

Les vies de **participació institucional** són aquelles que són proposades i possibilitades des de l'Administració pública. Entre aquestes vies, podem distingir les audiències i consultes populars, els nuclis d'intervenció participativa o els consells assessors. Són mecanismes de participació que complementen la democràcia representativa i incorporen la ciutadania en la dinàmica de l'Administració.

Aquests òrgans i mecanismes institucionals permeten a les persones i grups d'incidir en certa mesura en la definició de polítiques que els afecten; no obstant això, gairebé sempre tenen competències consultives; això és, són òrgans als quals es consulta des de l'Administració però des dels quals no es prenen decisions sobre les polítiques públiques que cal implementar.

Algunes objeccions fetes a la via institucional de participació de les persones i grups són que tenen una influència limitada (en ser consultives i no decisòries), que poden inhibir l'activitat política independent, que legitimen certes polítiques públiques i que poden ser excessivament paternalistes.

D'altra banda, hi ha les **vies instituent**s de participació política. Aquestes són les que sorgeixen de processos de participació ciutadana d'iniciativa civil i autònomament de l'Administració.

Les vies instituentes poden ser moltes i molt variades, ja que justament no és possible definir-les per endavant. Podem trobar totes aquelles accions col·lectives que es dirigeixen a exercir pressió política sobre altres agents socials a fi de transformar una cosa que es definia, des dels protagonistes de l'esmentada acció, com a problemàtic. Entre aquestes, podem classificar tant organitzacions no governamentals com moviments sindicals; i també processos de participació comunitària o, fins i tot, mobilitzacions puntuals escassament estructurades.

3.2. Participació formal i informal

Mentre la formalitat de la via institucional és òbvia, les vies instituentes poden diferir en el seu grau de formalització.

Les organitzacions de la societat civil poden estar legalment constituïdes i registrades o optar per obviar aquests formalismes. Aquest seria el criteri que ens permetria de classificar els grups de participació política en formals o informals.

Les **organitzacions formals** són totes aquelles que es troben registrades segons les lleis competents en cada context social en què es desenvolupa la seva acció. Aquestes majoritàriament estan dividides en associacions, cooperatives o fundacions, amb algunes diferències jurídiques entre si.

Les vies **instituentes formals**, encara que han estat classificades en el subapartat "Participació institucional i instituent" com a independents de l'Administració, en realitat no escapen a l'auspici i, de vegades, al control dels poders públics. Les formes en què l'Administració es relaciona amb les organitzacions de la societat civil poden ser molt variades: jurisdicció, foment, subvenció, promoció, negociació, entre d'altres. Encara que aquesta relació pot representar per a les organitzacions civils més disponibilitat de recursos i garanties legals, també pot implicar menys autonomia, més dependència i control de les accions polítiques que es desenvolupin des de les esmentades organitzacions.

Les **organitzacions informals** són aquells col·lectius o xarxes de col·lectius i individus que no tenen cap registre legal. Usualment, no gestionen diners de l'Administració pública, almenys directament, i estan menys estructurades que les organitzacions formals. Als grups amb aquesta forma organitzativa se'ls fa més factible una actitud de confrontació política, en la qual les diferents administracions no poden exercir control de tipus jurídic o econòmic.

Lectura recomanada

Per a ampliar sobre les vies de participació formal i informal:

Alberich, P. (1993). La crisis de los movimientos sociales. De la esperanza al desconcierto. *Documentación Social*, 90, 101-113.

4. Participació associativa

Com hem vist, la participació política se sol desenvolupar entorn d'organitzacions socials d'acció col·lectiva.

La **participació associativa** és, doncs, aquella que es dóna al si d'organitzacions, grups i col·lectius en què es donen processos de definició d'objectius comuns i es desenvolupen accions que intenten incidir sobre la realitat per a transformar-la.

Els grups i organitzacions es relacionen de diferents maneres amb el context social en què desenvolupen la seva acció, depenent tant dels seus objectius com de les condicions del context social en què se circumscriuen i en què decideixen de fer la seva acció. Per a aquest tipus de participació també són vàlides les classificacions dels espais de participació que hem esbossat anteriorment, en el sentit que poden ser organitzacions que actuen en els espais institucionals o instituent, o que poden ser formals o informals.

Ara bé, l'estudi de la participació associativa té dos vessants d'anàlisi que corresponen, d'una banda, a la **participació interna**, això és, les possibilitats que tenen els diferents membres de grup per a incidir en la conformació de la identitat grupal, i també en les reflexions i accions que es facin des del grup o col·lectiu com a actor social, i, de l'altra, l'**autonomia de l'organització** que es refereix a les relacions del grup o col·lectiu amb altres actors socials del seu context immediat.

L'aspecte bàsic per a entendre els processos de participació interna en un grup és la **democràcia interna**. Aquesta depèn bàsicament de tres elements: la participació dels membres del grup en les decisions preses al si d'aquest, la burocratització i els graus d'accés que tenen els membres a la informació que circula al grup.

Els mecanismes que s'implementen per a la **presa de decisions** sol ser el referent fonamental en referir-nos a la democràcia interna de qualsevol organització; essent que un ambient democràtic vindria donat per l'establiment de mecanismes perquè totes les persones de l'associació participin en els processos de decisió. Tanmateix, és important fer un matís; ja que, a més de tenir en compte la proporció i forma en què les persones del grup participen en la presa de decisions, s'hauria de considerar, també, la possibilitat real i factible que tenen els membres del grup organitzat per a accedir al nivell de participació desitjat, en funció de la seva disponibilitat i voluntat d'implicació, ja que no s'ha

d'assumir que totes les persones desitgen o poden tenir el mateix grau d'implicació. D'aquí es desprèn que forçar la participació i motivar-la externament algunes vegades pot ser contraproduent i contradictori amb el sentit mateix de la participació.

Un altre element clau per a valorar la democràcia interna dels grups és la **burocratització**. En el context de la participació associativa, aquest concepte es refereix a aquells processos d'un grup o entitat que poden impedir l'horitzontalitat del tracte entre els membres del grup o bé posar barreres a la participació interna. Poden ser exemples d'aquests processos, en certs casos, l'organigrama de l'entitat, la divisió de tasques en funció de la composició dels membres (tècnics, voluntaris, socis, col·laboradors), els mecanismes i espais (òrgans de govern) per a la presa de decisions, entre d'altres.

Finalment, un element fonamental tant per a l'observació com per a la promoció de la participació interna té a veure amb **els nivells d'accés a la informació** que manegen els diferents membres del grup o col·lectiu. En cas de no haver-hi canals funcionals d'informació interna, no es podria parlar de la possibilitat real d'accedir a la participació plena de tots els membres del grup. La falta de disponibilitat de la informació que arriba a l'associació pot ser una de les barreres més importants per a la participació.

En resum, la democràcia interna que té una organització és definida en gran manera per quins són els canals i mecanismes de participació al si d'un grup d'acció col·lectiva; de manera que les persones involucrades puguin participar en la mesura de la seva voluntat i la seva disponibilitat a l'activitat proposada al si de l'esmentat grup.

D'altra banda, en considerar les possibilitats d'acció dels grups en un context social donat, és necessari estudiar els graus d'**autonomia de l'organització** respecte a altres actors socials del seu entorn; cosa que mostrarà quin és el grau de sobirania de l'associació per a desenvolupar el seu projecte o activitat, és a dir, en quina mesura l'esmentada activitat no depèn del condicionament d'actors socials externs al grup.

L'autonomia d'una organització és donada fonamentalment per la seva història i per les seves fonts de finançament.

En primer lloc, **l'origen i la història d'un grup o associació** defineix en gran manera quins són els interessos que promou. Generalment, depenent de si un col·lectiu sorgeix d'alguna institució o bé sorgeix com a moviment social de base, les decisions amb relació a les accions que cal dur a terme seran més independents o no. L'autonomia de l'organització a partir de la seva història es refereix a les maneres en què, en el procés de desenvolupament de les accions

Es pot destacar que...

... els processos de grup són dinàmics i complexos. Els conceptes exposats aquí són eines que serveixen per a l'observació analítica d'aquests; però no s'ha d'oblidar que els esmentats processos funcionen de manera complexa i simultània a l'acció quotidiana de les organitzacions socials.

L'origen d'una associació definirà,...

... en part, les seves pràctiques. Són freqüents els casos d'associacions creades sota l'auspici d'un partit polític, sindicat, govern o empresa; amb la funció de ser corretja de transmissió dels interessos de l'organització "mare".

que es duen a terme, les decisions sobre les esmentades accions recau en els seus membres o bé són preses en instàncies diferents –però relacionades– al si de l'associació en si.

D'altra banda, les fonts de finançament d'un grup evidentment condicionen de certa manera les accions que es poden dur a terme. El finançament pot venir donat mitjançant relacions amb l'Administració pública, l'empresa privada, fundacions, etc., o bé mitjançant accions dels mateixos grups independentment de les esmentades fonts mitjançant activitats de recaptació de fons (exemples d'aquestes activitats poden ser concerts o festes, venda de productes, venda de menjar, entre d'altres).

Cada grup organitzat pren decisions també respecte a les maneres en què es finança i les conseqüències que poden tenir diferents tipus de finançament per a la seva autonomia; depenent dels objectius de la seva acció i de les despeses que representen les esmentades accions. Així, en les decisions que es prenen respecte del finançament és necessari valorar alhora la relació entre la quantitat de recursos disponibles per a l'acció i la dependència que pot exercir l'obtenció d'aquests recursos per al desenvolupament d'activitats coherents amb els objectius proposats.

En resum, l'autonomia d'una organització depèn majoritàriament de la connexió que té l'esmentat grup amb els altres actors socials del seu entorn quant a origen, història i finançament. Tanmateix, hi ha també relacions entre diferents organitzacions que, encara que limiten la independència, permeten de treballar aspectes que no es podrien treballar solament a partir dels recursos econòmics, socials i humans d'una sola associació. Així, es fan relacions i col·laboracions que poden ajudar a desenvolupar els objectius dels grups i que amplien el seu radi d'acció.

5. Participació comunitària

La **participació comunitària** és aquella que es fa al si de comunitats concretes. Aquesta participació és vista com a **política** en el sentit que són accions organitzades que intenten incidir en els assumptes públics que afecten certa comunitat de persones i, a més, també pot ser llegida com a participació **associativa**, ja que usualment es fa des de grups organitzats, que poden ser tant formals com informals i seguir vies institucionals o instituent.

La distinció que es fa per a caracteritzar la participació comunitària en la literatura especialitzada té a veure sobretot amb el fet que l'origen d'aquest tipus de participació està gairebé sempre associat a l'acció de professionals de la psicologia comunitària –o altres disciplines com, per exemple, el treball social, la pedagogia participativa, etc.– que desenvolupen la seva acció en conjunt amb membres d'una comunitat.

Ara bé, en aquest context, la **participació** és vista com un espai dinàmic en què es reflexiona i actua col·lectivament per a la millora de les condicions de vida dels membres d'una comunitat, en relació amb assumptes que aquests han definit que són del seu interès o que els afecten.

S'assumeix que el sentiment de pertinença de les persones al grup genera una motivació cap a la participació, a actuar amb els altres per a l'èxit d'objectius comuns. Aquesta participació, alhora, desenvolupa un sentiment de confiança en què les recompenses seran distribuïdes col·lectivament, precisament perquè les necessitats són compartides i perquè la participació de cada persona és una garantia de control perquè així succeeixi. Així mateix, el sentiment de connexió afectiva amb les altres persones, no solament produeix atracció entre elles, sinó que crea la motivació per a actuar col·lectivament a favor d'altres persones i d'elles mateixes (Sánchez, 2000).

5.1. Característiques de la participació comunitària

En la literatura sobre participació comunitària s'estableixen una sèrie de característiques d'aquesta:

1) **No és un estat estable**, sinó un procés constituït en diversos moments, durant els quals els subjectes involucrats es formen i formen altres persones en el maneig de coneixements i destreses que depenen de la naturalesa de l'experiència participativa.

2) És un **procés educatiu** no formal que es desenvolupa en les relacions interpersonals establertes durant la pràctica mateixa de la participació.

3) La participació és **inclusiva**, requereix de que s'hi involucrin tots els integrants del grup, independentment del gènere o l'edat.

4) La participació ocorre com una **decisió voluntària** de les persones, que s'adopta en funció de la qualificació que el participant atribueix al projecte respectiu, però també pel sentiment d'incomoditat que li genera la no-participació.

5) L'**eficàcia de la participació** està en funció, a més de la unió de la comunitat, de la seva organització, en què es distingeix el paper que desenvolupen els líders del grup.

6) La participació es mou cap a l'**èxit de les metes** que es comparteixen, la qual cosa funciona com a finalitat que l'orienta.

7) La participació està vinculada a la creació d'un clima de **democràcia participativa** a l'organització que promogui l'accessibilitat als líders i el seu control per part dels participants.

Podem veure com...

... en les diferents característiques de la participació comunitària s'emfasitzen els elements de democràcia interna necessària per a desenvolupar una participació plena de les diferents persones al si del grup comunitari que desenvolupa accions de transformació social.

5.2. Per què participen les persones?

Ara bé, una de les preguntes que s'han fet les reflexions teòriques i pràctiques sobre la participació comunitària té a veure amb per què les persones participen en grups i col·lectius que sorgeixen al si de les comunitats.

La participació dels membres d'una comunitat és resultant del següent:

1) L'**accessibilitat** o absència de restriccions per a participar a causa de factors d'edat, gènere o estatus socioeconòmic.

2) El **desig** de participar o grau d'interès que s'assigna a l'activitat participativa, influït per la importància que s'atribueix al problema que s'enfronta i l'etapa vital del participant quant a la seva configuració familiar.

3) El coneixement que hi ha sobre les **oportunitats** de participació que hi ha en el projecte, que es tradueix al nivell de consciència que es té sobre aquestes oportunitats i l'estimació que es fa sobre l'**efectivitat** del programa de treball i de l'acció participativa que es desenvoluparia en aquest per aconseguir les metes.

Les raons de la participació no solament remetent a les característiques o voluntat individual d'algun membre de la comunitat, sinó també als graus d'obertura que pot tenir un procés participatiu donat, per a la inclusió de diferents persones al seu si i per a l'èxit d'alts graus de democràcia interna. Així mateix, es relaciona amb l'avaluació que fan les persones que participen del context de participació, relacionat amb la importància del problema que cal tractar, les possibilitats d'efectivitat de l'acció que cal desenvolupar i l'autonomia que es pugui aconseguir per a l'esmentada acció.

D'aquesta manera, podem concloure que el procés de participació depèn de múltiples factors relacionats: individuals, grupals i contextuals, i que quan s'intenta promoure un procés de participació comunitària, és necessari atendre tots aquests elements que hi intervenen.

Ara bé, un cop exposats els conceptes fonamentals relacionats amb la participació, passarem a estudiar quines són les característiques fonamentals de la investigació acció participativa com a mètode privilegiat de la psicologia comunitària.

6. Investigació acció participativa (IAP)

La IAP com a model participatiu d'intervenció social parteix de la premissa que les persones amb les quals es treballa han de ser presents activament en tot el procés de la intervenció i, fins i tot, que les decisions sobre les accions que s'han de prendre en conjunt per a la solució de determinades problemàtiques han de ser preses majoritàriament per aquestes persones.

Això implica, d'una banda, una forta **crítica a la societat** quant als seus canals de participació, distribució de recursos i relacions de dominació. Així, en la IAP:

“Encontramos una tradición crítica implicativa que propugna la investigación a partir del rechazo del ‘status quo’ existente en la sociedad (desigualdades, procesos de exclusión, elitismo político y económico, etc.) como una vía, entre otras, de liberación social.”

Colectivo IOE (1993, juliol-setembre). IAP. Introducción en España. *Documentación Social: Investigación acción participativa*, 92, 65. Madrid.

De l'altra, des de la IAP es fa una **crítica als àmbits acadèmics i institucionals** des dels quals majoritàriament no es considera la participació de les persones afectades en la solució dels seus propis problemes.

En aquest sentit, la participació es defineix com el trencament de la relació usual d'exploació i submissió del binomi subjecte/objecte per a convertir-se en una relació simètrica o horitzontal de subjecte/subjecte.

La participació, llavors, és recomanada en igualtat de condicions amb precaució de no dominar o influir els altres. A més, l'*empowerment* (entès com l'èxit de graus més alts de control i poder de les persones sobre els problemes que els afligeixen) és aconseguit mitjançant el treball dels qui intervenen al si dels grups funcionant en forma de xarxes i compartint les responsabilitats.

Els plantejaments de la IAP ressalten la inserció de les persones “intervingudes” en la solució dels seus propis problemes, mitjançant la mobilització organitzada i conscient cap a la transformació de les seves condicions de vida i de relacions de poder presents en les estructures socials.

D'una banda, s'assumeix la inseparabilitat dels processos d'investigació i d'acció, proposant que en cada moment s'obtenen alhora coneixements sobre la realitat i s'actua, i, de l'altra, s'assumeix que les persones “investigades” o “intervingudes” han de participar en totes les fases d'investigació acció. Així, es promou la inserció de les persones en totes les etapes del disseny, execució i avaluació de la investigació i de l'acció. Es proposa un treball conjunt entre agents ex-

La intervenció tradicional és criticada...

... des de la IAP perquè es dirigeix a individus entesos com a autònoms, es focalitza en certs sectors de la població en comptes de fer-ho en el sistema social i perquè fa una jerarquització de les necessitats des de les instàncies de poder el qual acaba legitimant la dependència del “necessitat” i la legitimitat de la intervenció institucional.

terns i persones de la comunitat o els qui reben la intervenció, per a la solució dels problemes que els afecten.

Encara que hi ha un acord en què aquests principis bàsics són a la base dels plantejaments de la investigació acció participativa, hi ha varietat quant a la manera en què es plantegen els diferents desenvolupaments la relació entre la investigació, l'acció i la participació i, a més, quins són els actors que han d'estar involucrats en els processos d'intervenció, com s'han de dur a terme aquests processos, quins han de ser els seus resultats i quins són els passos que cal seguir per a aconseguir aquests objectius.

A continuació farem un repàs de dues de les maneres en què s'ha plantejat la investigació acció participativa: la tradició que prové dels treballs de Fals Borda (1993), d'una banda, i els desenvolupaments de Villasante (1994), de l'altra, perquè són dues maneres característiques en què s'ha entès la IAP i, a més, perquè presenten diferències importants entre si.

6.1. La inspiració de Fals Borda

En l'àmbit llatinoamericà molts autors coincideixen que un dels principals exponents de la metodologia de la investigació acció participativa és el sociòleg colombià Orlando Fals Borda.

Aquest autor, conjuntament amb altres col·legues, va promoure la creació i enfortiment d'una sociologia que buscava reorganitzar-se cap a les urgències actuals de la societat. Això es relaciona amb l'anomenada **crisi de les ciències socials**, en el sentit que els moviments acadèmics van voler adoptar un compromís social de transformació amb les formes d'organització política i social de les societats llatinoamericanes. Aquesta perspectiva es va anomenar **sociologia militant** i proposava posar la sociologia al servei de les lluites que es generaven contra l'explotació i l'opressió.

Segons aquesta postura, la ciència havia de respondre a objectius col·lectius concrets i havia de tenir com a finalitat la promoció de l'organització popular per a dur a terme accions polítiques; és a dir, la pràctica científica havia de servir d'eina alliberadora de les diferents formes d'opressió social i, a més, d'eina tècnica de foment de l'organització i la participació popular. D'aquesta manera s'aconseguiria, des de la sociologia militant, unir la teoria alliberadora amb la seva pràctica corresponent.

Els principis bàsics d'aquesta perspectiva es basen en la relació que es pot establir entre les persones involucrades en els processos socials de transformació i els intel·lectuals compromesos amb les lluites que es donen en aquells espais socials i polítics. El nivell d'intervenció està centrat en la regió (i no en la nació vista com a aglomerat artificial) i els grups clau que treballen en aquests espais

Lectura recomanada

Per a aprofundir en les aportacions de Fals Borda, vegeu:

Montero, M. (coord.) (1994). *Psicología Social Comunitaria*. Guadalajara, Mèxic: Universidad de Guadalajara.

són els contactes per a les accions concretes. El concepte d'“inserció” significa que el científic s'involucra en el procés que estudia, com a militant en un moviment amb objectius explícitament polítics.

Des de la sociologia militant, es va fer una crítica a la preponderància del coneixement científic sobre el coneixement popular i es van dissenyar propostes per a entendre i promoure el procés de producció de coneixements a la investigació participativa unint les dues maneres de conèixer mitjançant el diàleg entre els grups organitzats i els intel·lectuals. Així, per a aquest grup d'autors, el saber popular forma part d'una memòria col·lectiva que ha de servir de base per al coneixement existent. A més, sorgeix la pràctica de **devolució sistemàtica** (dels resultats d'exploracions, investigacions, etc.), la qual cosa porta com a conseqüència la restitució del coneixement adquirit als grups de base mitjançant la recuperació crítica de la base cultural tradicional.

Alguns dels objectius principals que es busquen mitjançant aquesta posició són estimular les iniciatives autogestionadores, crear noves formes d'organització social, dinamitzar la cultura local, fomentar la creativitat, donar suport al lideratge autònom i enriquir l'experiència i coneixement dels animadors.

La tradició de Fals Borda va començar amb la sociologia militant que implica la inserció dels professionals en els moviments populars reivindicatius. Tanmateix, aquest tractament suscita preguntes com **què és característic de la intervenció professional en aquest cas?, quin és el paper dels intel·lectuals en aquesta inserció?** Si els professionals s'insereixen en els moviments populars, la seva participació pot ser entesa com una forma d'acció política independent de la seva funció d'intervenció social. Tanmateix, la resposta d'aquests autors a aquestes qüestions va ser la d'establir, des de la sociologia militant, una diferenciació entre la participació a seques i la participació com a “científic social” en el sentit que aquesta última permetia d'utilitzar els coneixements propis de les ciències socials per a comprendre i dinamitzar els processos socials.

La investigació acció participativa sorgeix, a partir d'aquest tipus de moviment (propi dels intel·lectuals i moviments socials llatinoamericans) com una metodologia capaç d'unir el coneixement científic i el popular considerant que ambdós tipus de coneixements són diferents i alhora complementaris. La proposta sosté que la riquesa d'aquesta unió permetrà que les persones amb què es treballa puguin desenvolupar una consciència crítica sobre la seva realitat (sobre la qual ja tenen un coneixement) a partir de les consideracions aportades pels qui hi intervenen. Clarament, aquesta actitud té influències de l'educació popular proposada per Paulo Freire en el sentit que promou el diàleg com a pressupòsit epistemològic per a crear coneixement sobre la realitat i possibilitats de transformació d'aquesta.

En la seva formulació pràctica, la proposta d'IAP de Fals Borda es basa en un model d'investigació intervenció en què s'incorporen persones de la comu-

Lectura recomanada

Per a aprofundir en l'educació popular, vegeu:
Freire, P. (1970). *La pedagogía del Oprimido*. Madrid: Siglo XXI, 1979.

nitat en la solució de les seves necessitats sentides i en què es mostra la pertinència de la intervenció de professionals en els moviments sorgits a les comunitats populars.

Ell proposa una sèrie de principis que cal seguir per a la intervenció en les comunitats ressaltant el rol dels agents externs com a **catalitzadors socials**, és a dir, que ells incideixin sobre el procés que es viu perquè aquest es faci d'una manera més ràpida i efectiva, però en cap moment no dirigeixin les accions que cal fer, respectant l'autonomia dels membres de la comunitat per a la presa de decisions dins el procés. També emfasitza la importància de la **acció comunal conjunta i organitzada** que doni resultats concrets per a la resolució de les necessitats dels participants i que aquests resultats serveixin d'**estímul** per a la continuació de l'acció.

S'han fet esforços per delimitar i sistematitzar quines han estat les aportacions de la IAP per a la teoria i pràctica de la intervenció. Sobre això, Gabarrón i Hernández (1994) la defineixen de la manera següent:

“... una propuesta metodológica inserta en una estrategia de acción definida. Integra a los/as investigadores/as-educadores/as (tanto profesionales como populares) en un **proceso colectivo** de producción y reproducción de conocimientos necesarios para la transformación social. Es también un **paradigma emergente** de las ciencias sociales críticas, que se caracteriza como alternativo, con premisas epistemológicas y metodológicas propias. Es un **movimiento político**, en América Latina, de intelectuales en alianza con la causa ideológica de los grupos populares, de las bases o mayorías, en su lucha por el cambio en las relaciones de poder –asimétricas y opresoras– entre grupos sociales hegemónicos y subordinados. Es un proceso múltiple de investigación, educación y acción.”

Gabarrón, L.R., i Hernández, L. (1994). Investigación Participativa. *Centro de Investigaciones Sociológicas*. Colección Cuadernos Metodológicos 10, 5. Madrid.

D'altra banda, de Miguel (1993, 97) afirma que:

“...cuando se habla de IAP nos referimos a un modelo particular de investigación acción que se caracteriza por un conjunto de principios, normas y procedimientos metodológicos que permiten obtener conocimientos colectivos para transformar una determinada realidad social. Al igual que toda investigación, la IAP es un proceso de búsqueda del conocimiento, sólo que en este caso este conocimiento se caracteriza por ser colectivo. Igualmente se pretende la aplicación de dicho conocimiento pero en este caso dicha aplicación se orienta hacia la realidad social próxima que vive el sujeto, de ahí su carácter emancipatorio. Estas connotaciones implican que el proceso de investigación en la IAP deba organizarse necesariamente sobre “la acción” de un “colectivo de personas” que promueven el cambio social.”

De Miguel, M. (1993, juliol-setembre). La IAP un paradigma para el cambio social. *Documentación Social: Investigación acción participativa*, 92, 97. Madrid.

En totes dues definicions el focus està en tres temes essencials que són l'acció transformadora com a forma de canvi social a partir d'una visió de la societat com a conflictivista, la producció de coneixements fent una integració i col·laboració entre el coneixement científic i el coneixement popular i la participació de les persones afectades en el diàleg continu amb els qui hi intervenen.

6.1.1. Principis fonamentals de la IAP

Per a resumir, exposarem els principis fonamentals que regeixen la pràctica de la IAP a partir de l'herència de Fals Borda:

- 1) Els éssers humans són els **constructors de la realitat** en què viuen. Per tant, els membres d'una comunitat o grups són els actors fonamentals dels processos que afecten aquesta comunitat. En aquest sentit, són amos de la investigació, els resultats de la qual, als quals han contribuït, els han de ser tornats.
- 2) La investigació es dóna en un lloc i espai determinat. Es parteix de la realitat social concreta dels mateixos participants del procés. Això implica una **visió històrica i contextual** en què la investigació depèn de les particularitats de cada situació i lloc. Es tenen en compte seriosament les perspectives particulars de les persones amb què es treballa.
- 3) Tota comunitat té **recursos** per a dur a terme la seva transformació.
- 4) Es reconeix el **caràcter polític i ideològic** de l'activitat científica i de l'educativa.
- 5) En la IAP el compromís prioritari de tota persona que investiga ha de ser amb les persones investigades. La **participació popular** ha de formar part de tot el procés.
- 6) La neutralitat valorativa no és una possibilitat per als éssers humans. Per tant, part del compromís amb les persones investigades és indicar-los **la nostra actitud valorativa**.
- 7) El coneixement científic i el popular s'articulen, críticament, en un tercer coneixement nou i transformador. Tant el coneixement de la ciència com el popular adquireixen el mateix valor. La investigació s'entén, llavors, com un **procés dialògic** (en què el diàleg és una categoria epistemologia i social alhora).
- 8) La **unitat de la teoria i pràctica**. Representa construir la teoria a partir de la pràctica reflexionada críticament.
- 9) No solament és possible, sinó a més desitjable, **combinar diferents formes metodològiques** (qualitatives, quantitatives, històriques). És el problema el que determina l'estratègia d'investigació que cal seguir i no s'esgota en les "dades" produïdes per un instrument d'investigació en particular.
- 10) El procés ha de ser acompanyat d'un model **de relacions horitzontals** i trencar així la relació de dependència intel·lectual; exigeix, per tant, als tècnics i professionals un canvi de relacions interpersonals i interinstitucionals.

11) La investigació, educació i acció es converteixen en moments metodològics d'un sol procés per a la **transformació social**. L'objectiu de la intervenció es basa en la transformació de les condicions de vida de les persones participants i d'un compromís polític amb el canvi social, assumint que hi ha una injusta distribució dels recursos de la societat.

12) S'emfasitza a fomentar el control i el poder dels grups amb què es treballa. El concepte d'*empowerment* també reprèn aquest aspecte.

Tots aquests principis es posen en pràctica en processos concrets d'intervenció social mitjançant la investigació acció participativa; encara que, lògicament, de maneres diferents, ja que cada grup amb què es treballa defineix les maneres de treballar, els assumptes que li semblen problemàtics d'una comunitat donada i les accions que es prendran per a incidir en processos de transformació social.

6.1.2. Fases de l'acció

Per a desenvolupar la investigació acció participativa en conjunt amb un grup comunitari, s'han definit algunes fases generals que serveixen de guia per a l'acció d'intervenció.

1) Constitució de l'equip

La primera fase consisteix en el contacte amb les persones amb què es treballarà. En algunes versions d'IAP s'anomena *procés de familiarització*. Aquesta es defineix com el procés pel qual els catalitzadors socials coneixen la comunitat o grup mitjançant visites, revisió de documents de la comunitat o informants clau d'aquesta comunitat. El seu propòsit és conèixer la història i característiques sociodemogràfiques de la comunitat o del grup amb què es treballarà. Alhora, els participants coneixen els agents externs i es conforma el grup de treball. En aquesta fase és important distingir els grups involucrats: minories actives i líders, beneficiaris potencials, afectats.

2) Identificació de les necessitats bàsiques, problemes, centres d'interès

En aquesta fase es tracta d'aconseguir una primera aproximació per a delimitar la situació problema sobre la qual després s'actuarà. S'ha d'investigar allò que s'ha de conèixer per a poder actuar. A partir d'aquí es defineix la problemàtica i es delimita el camp d'estudi. Aquí es delimiten certes subfases de l'acció:

a) **Elaboració del disseny de la investigació o detecció de necessitats:** a partir de la conformació de l'equip de treball, es procedeix a l'elaboració del disseny d'investigació conjuntament. En aquesta fase, els investigadors, tècnics i promotors aporten la seva capacitat teòrica i metodològica, i les persones

involucrades aporten les seves vivències i experiències que sorgeixen de viure quotidianament determinats problemes i necessitats.

b) Recopilació de la informació per al diagnòstic: s'organitzen grups de treball per a recollir la informació que s'ha definit com a necessària. S'implementen tècniques d'investigació com ara les entrevistes, històries de vida, discussions grupals, etc.

c) Anàlisi i interpretació de dades: per mitjà de la interpretació es busca un significat més ampli de la informació obtinguda en un marc de referència teoricopràctic i la relació del que s'ha recaptat amb els interessos dels grups que treballen.

Es pot destacar que...

... les maneres en què es reacciona, processa i torna el coneixement sorgit en un procés d'IAP poden ser molt variades. Aquestes sorgeixen del diàleg entre equip interventor i persones de la comunitat i són adaptades al context comunitari en què es treballa.

3) Devolució sistemàtica de la informació

Després de feta la detecció de necessitats, els resultats d'aquesta s'han de difondre entre totes les persones que tenen a veure amb el grup o comunitat en què s'ha treballat. La difusió de resultats es pot fer de diverses maneres: comunicació verbal a un grup petit en forma de xerrada o seminari, assemblea de pobladors, cartells murals, diari popular, fulls volants, tríptics i plegables, etc.

4) Planificació de les accions

A partir de tota aquesta informació es dissenya un programa d'acció. En aquesta etapa es decideix, al si del grup, quins dels problemes trobats mitjançant el diagnòstic és possible i preferible atacar, d'acord amb la importància que li atorguin les persones de la comunitat o grup, i també l'avaluació de la factibilitat de la seva solució. Un cop decidit el rumb de l'acció comunitària, es dissenyen i executen accions que compleixin amb els objectius plantejats. S'han de respondre les qüestions següents: què volem fer? I quins canvis volem fer? És necessari definir els propòsits, considerar els recursos i organitzar l'acció.

5) Autogestió

L'última fase de la investigació acció participativa s'anomena *autogestió*. Aquesta representa aquell procés per mitjà del qual les persones pertanyents a la comunitat o grup satisfan *autònomament* necessitats sentides mitjançant la identificació, potenciació i obtenció de recursos; és, per tant, l'objectiu final de tota investigació i intervenció.

És important aclarir que les fases descrites anteriorment no es donen necessàriament amb aquest mateix ordre en tots els processos d'investigació acció participativa. Han de ser vistes com una guia per a l'acció.

6.2. Les xarxes socials com a base de la investigació acció participativa. La proposta de Villasante

Tomás Villasante (1994) ha proposat, a l'Estat espanyol, una variació de la tradició d'investigació acció participativa nascuda a Llatinoamèrica. És important conèixer-la, ja que incorpora alguns conceptes que no són treballats en aquella tradició, encara que manté l'"esperit" de canvi social i de participació de les persones afectades propi de les perspectives participatives.

Segons aquesta perspectiva, l'investigador treballa des de dins, implicat en el procés pràctic i reflexiu que és on es produeix el coneixement. Prendre posició i adoptar una metodologia partint de la praxi (reflexió i acció com a inseparables) és assumir la inseparabilitat de les dimensions objectiva i subjectiva de tota pràctica.

Villasante planteja una perspectiva que té en compte sobretot les xarxes de relacions entre grups que hi ha en l'àmbit d'un tema específic o a partir de la relació dels agents externs i determinats grups socials. L'èmfasi es troba en la potenciació d'aquestes relacions per a provocar dinàmiques sinèrgiques, que multipliquen les oportunitats de creativitat de les relacions socials. Aquestes accions enfortirien les propostes i activitats dels diferents grups cap a la transformació de condicions i relacions socials.

Per tant, el que interessa, més que les mateixes identitats dels grups, són les relacions internes, rizomàtiques o en múltiples xarxes, fracturades i fractals, que condicionen les seves conductes, ideologies i estils de fer. El paper dels professionals o tècnics és el de miralls externs que permeten a les parts locals de reflexionar sobre les seves pròpies pràctiques i necessitats.

Villasante (1994) proposa un grup de conceptes centrals que articulen la seva proposta d'intervenció. Principalment, utilitza la noció de **xarxes socials** i dóna importància a l'articulació dels moviments populars i dels actors involucrats. Per a ell, la construcció i reconstrucció de les xarxes és la base sobre la qual s'actua per a la transformació. Les eines que tenen els professionals per a expressar aquestes relacions és mitjançant els **mapes socials**. Aquests són les eines gràfiques en què s'ubiquen les associacions, característiques de l'hàbitat i condicionants socioeconòmics. En les seves formulacions es fan mapes que expressen tan clarament com sigui possible les relacions d'atracció, desacord, conflicte, jerarquia, dependència, etc. dels diferents grups entre si. Fins i tot, i a diferència de les perspectives desenvolupades a Llatinoamèrica, se li dóna un espai als actors institucionals en la confecció dels mapes socials (com ajuntaments, diputacions, serveis socials, etc.). Se segueix un mètode etnogràfic en què es dibuixa una xarxa d'actors i relacions entre ells per a després treballar amb un o diversos dels grups que hi ha a la comunitat o relacionats amb la temàtica que cal tractar. L'interventor és qui proposa les maneres d'abordar

A la pràctica...

... els grups i organitzacions amb què es treballa dins la IAP estan immersos en un context social en què es relacionen amb altres actors socials formals i informals. La investigació sobre aquestes xarxes de relacions és de vital importància per a l'acció de transformació social; ja que permet d'entendre i promoure espais socials on s'ampliïn els horitzons d'acció de les organitzacions amb què es treballa en processos comunitaris concrets.

la investigació de camp a partir, justament, del bagatge teòric amb què s'inicia la investigació intervenció.

La complexitat que s'introdueix en aquest mètode consisteix en el fet que s'estudien aquestes relacions quant a les activitats dels diferents grups mitjançant el **conjunts d'accions** (la qual cosa serveix per a mesurar les relacions –densitat i característiques– en les xarxes que componen un determinat moviment popular) i dels discursos que sustenten i reproduïxen les pràctiques relacionals mitjançant la **triangulació** (recerca de discursos diferents provinents dels diferents actors involucrats).

Per a poder produir els mapes socials en cert context, Villasante proposa dos conceptes fonamentals: el concepte d'**analitzadors històrics** es refereix a les experiències que serveixen de nucli mobilitzador de l'acció. Són esdeveniments, lluites socials en què s'implica bona part de la comunitat i de la qual va quedar una determinada memòria històrica. El recompte i anàlisi d'aquests esdeveniments pot donar una primera aproximació de com se situen els grups amb relació al tema en qüestió i entre ells. Això dóna la base per al començament de la construcció dels mapes socials i la triangulació en tant que les persones i grups es posicionen enfront dels esdeveniments. Serveix per a investigar sobre els grups involucrats i els seus contextos. Els analitzadors històrics han de sortir del grup amb què es treballa, ja que a partir del relat dels seus membres es pot saber fins a quin punt va ser important l'esdeveniment que servirà d'analitzador històric.

L'anàlisi temàtica donarà com a resultat un conjunt de "necessitats sentides". Els conjunts d'acció que es descobreixen en les contraposicions triangulades dels discursos, serviran per a precisar el "mapatge" que es necessita per a dinamitzar aquesta situació. Així, la proposta que es faci haurà de tenir en compte tant els temes més sentits com els conjunts d'acció més transversals.

D'altra banda, el concepte de **continguts temàtics** es refereix a les problemàtiques concretes que s'abordan un cop començat el treball conjunt. Aquests han d'estar disposats segons l'articulació de xarxes i conjunts d'acció i no al revés, és a dir, que han d'oïr el conjunt de xarxes socials que estan establertes entorn d'un tema o grup. S'ha d'avaluar la possibilitat de l'execució de les diferents accions i, fins i tot, a partir del mapatge de xarxes socials, estudiar quines **aliances, exigències i ruptures** s'han de fer amb els diferents actors dins el pla d'activitats. La idea de la possibilitat del dibuix de les xarxes socials ve dels mètodes desenvolupats per la socioanàlisi. Per tant, l'analitzador històric fa possible una anàlisi que provoca reaccions del conjunt d'elements del procés.

6.2.1. Fases de l'acció segons Villasante

En la proposta de Villasante també apareix la manera en què metodològicament es pot organitzar la intervenció. En primer lloc, s'haurà de fer una reunió

Lectura recomanada

Per a aprofundir sobre la proposta de Villasante, vegeu:

Villasante, T. (1993, juliol-setembre). Aportaciones básicas de la IAP a la epistemología y metodología. *Documentación social: Investigación acción participativa*, 92, 23-41.

àmplia amb promotors locals per a la programació de la investigació i l'acció. Un cop acceptat el treball conjunt per ambdues parts, es procedirà a dur a terme les accions proposades en la metodologia.

1) **L'autodiagnòstic.** Es tracta d'investigar, mitjançant els analitzadors històrics, quines són les xarxes i actors involucrats en la temàtica que cal estudiar. Per a això, s'utilitzen diferents formes de recollida de dades (com, per exemple, entrevistes, grups de discussió, etc.) i s'interpreten les línies discursives trobades. El resultat serà el mapa de xarxes socials i triangulació explicada anteriorment. La investigació sobre els grups vinculats al tema i de l'acció producte de la intervenció apareixerà en tots els moments de la IAP. Després de fer aquest autodiagnòstic es difonen els resultats i es formen, consoliden i amplien els grups.

2) **Negociar per construir el programa.** Es fan reunions de negociació de la programació amb les associacions detectades al mapa i s'elaboren conjuntament plans d'acció. És necessari tractar temes relacionats amb pressupostos, recerca de recursos alternatius i de la coordinació des dels mateixos participants. L'autor incorpora la noció de programes d'acció immediata (PAI) per a desenvolupar la investigació participativa. Aquests són els programes que es deriven dels processos d'investigació i negociació.

3) **Desenvolupar i avaluar el fet.** En aquesta etapa es desenvolupen les accions que són proposades pels grups de treball; aquestes han de ser difoses. A més, es duu a terme la recollida d'informació, ja que serveix com a dades per a avaluar què funciona o no per a l'èxit dels objectius.

Com hem vist, cada una de les propostes sobre investigació acció participativa desenvolupades anteriorment té les seves especificacions quant a conceptes fonamentals i maneres de desenvolupar l'acció. Tanmateix, al nostre entendre, totes dues perspectives segueixen uns principis comuns relacionats amb la importància que se li dóna al fet de treballar conjuntament amb les persones de les comunitats o col·lectius interessats, assumptes del seu interès o problemes que els afecten. En virtut d'aquest factor en comú, les propostes treballades aquí poden ser combinables, d'acord amb el context en què es desenvolupin les accions professionals d'intervenció social a partir de la IAP.

Ara bé, a continuació tractarem un dels conceptes fonamentals de la IAP que és el concepte d'autogestió que es refereix al punt final que s'assumeix per a una intervenció donada.

7. El concepte d'autogestió

Com hem dit abans, l'autogestió és aquell procés mitjançant el qual el grup comunitari o col·lectiu amb què treballa l'equip de professionals fa l'acció comunitària autònomament respecte a aquest.

La importància d'aquest procés rau en el fet que l'esmentat grup, després d'un temps de treball conjunt amb professionals, està capacitat per a continuar l'acció social. Això es basa en el **principi d'autonomia** del grup comunitari per a definir els seus objectius i accions, i en el **principi de no-dependència** d'aquest grup al treball amb l'equip professional.

Com ho hem descrit, l'autogestió és un procés en què tant grup comunitari com professionals es preparen per a treballar de manera separada. Per a això, els habitants poden comptar amb el suport d'institucions o persones dins i fora de la comunitat que tinguin relació amb les accions que ells es plantegin; tanmateix, la presa de decisions ha de recaure fonamentalment en els membres de la comunitat a partir dels interessos i solucions que considerin pertinents.

Dins l'àmbit de les perspectives participatives, el concepte d'autogestió es pot definir com a "**autogestió microcomunitària**" (la qual difereix d'altres maneres de definir l'autogestió –com, per exemple, l'estatal, liberal, llibertària, sense patró o agent externa).

L'**autogestió microcomunitària** consisteix en el procés que segueix un grup de persones que, espontàniament o per suggestió d'algun "col·laborador" (religiós, líder comunitari, professional aliat, entre d'altres), organitza una iniciativa col·lectiva de producció d'accions, béns, serveis, idees o reivindicacions que afecten els involucrats, i es dirigeix, llavors, a finalitats comunitàries. Aquesta iniciativa és independent de l'Estat o d'organitzacions o individus paternalistes. Pot ser un procés llarg (una iniciativa comunitària de diversos anys) o d'un moment (desenvolupar-se en pocs dies) i constituir sempre una xarxa de relacions. Així mateix, les accions fetes, generalment, ajuden a la creació o enfortiment de la noció de "nosaltres" entre persones que pertanyen a una comunitat.

Amb el concepte d'autogestió hem descrit tot el procés seguit per la IAP: el contacte amb el grup o grups comunitaris amb què es treballa, la detecció de necessitats de la comunitat, la prioritització i desenvolupament d'accions de transformació social, l'avaluació de l'esmentada acció i el procés d'auto-

Lectura recomanada

Per a una anàlisi del concepte d'autogestió, consulteu:

León, A. (1999). *Guia múltiple da autogestao: Um passeio por diferentes fios de análise* (treball presentat per a obtenir el títol de màster a la Universitat Pontifícia Catòlica de Sao Paulo). Sao Paulo: Pontifícia Universidade Católica.

gestió dels grups amb què s'ha emprès el procés. Aquesta metodologia es presenta actualment com a rellevant per a dur a terme processos d'acció social i la seva característica principal, com hem dit, és que les persones afectades per certs problemes participen –és a dir, s'impliquen voluntàriament en la reflexió i l'acció, mitjançant grups organitzats– en la definició i solució dels esmentats problemes.

És important destacar que cada procés comunitari dut a terme mitjançant la IAP té característiques diferents dins el marc conceptual i pràctic que hem presentat, ja que, precisament, són els membres que participen els que defineixen l'espai de participació, les formes d'organització i les maneres en què s'entendran els problemes o preocupacions que tenen i les estratègies per a abordar-los. Així, els principis i fases metodològiques que hem presentat no han de funcionar com una imposició per part de l'equip professional sobre el procés participatiu, sinó servir d'eines conceptuals i tècniques per al desenvolupament del projecte dels qui participen i promoure, així, la democràcia participativa de diferents ens de la societat, a fi d'impulsar processos de transformació social.

Resum

En aquest mòdul ens hem apropat a la idea de participació per a després estudiar la metodologia d'investigació acció participativa com a forma d'intervenció privilegiada dins el marc teòric i pràctic de la psicologia comunitària.

Hem vist, d'una banda, el concepte de **participació** com aquell procés en què les persones s'involucren en accions col·lectives que són del seu interès per a fer accions que transformin la realitat. Sobre això, hem exposat una revisió de diferents teories que han explicat les característiques i motius de la participació política. La teoria de moviments de masses, la de privació relativa, la de mobilització de recursos, la dels nous moviments socials per a finalitzar amb un breu comentari dels moviments socials contemporanis.

A partir d'aquí, hem vist diverses de les característiques de la participació, estudiant les diferències entre participació **institucional** i **instituent**, i entre participació **formal** i **informal**. Aquests conceptes són presentats com a eines que poden facilitar l'anàlisi de processos concrets de participació.

La participació **associativa** i la **comunitària** són tractades a partir de les seves característiques principals; essent que ambdues poden ser considerades com a participació política en el sentit que usualment intenten influir en els assumptes públics d'una societat o comunitat i, a més, que ambdues no són excloents, ja que la participació comunitària pot ser duta a terme a partir de formes d'associació i organització social. En aquest àmbit, hem estudiat els conceptes necessaris per a analitzar l'**organització interna** d'una associació o grup i aquells útils per a explicar les característiques de la seva **autonomia**.

A la segona part del mòdul ens hem endinsat en l'estudi de la metodologia de la **investigació acció participativa** i hem vist les seves característiques entre les quals la més important és la recerca de la transformació social de situacions de desigualtat social mitjançant la participació de les persones afectades en les accions comunitàries per a l'esmentada transformació i, a més, la importància del rol de l'equip professional com aquell que promou l'acció, però que no decideix sobre allò que es considerarà que s'ha de fer per part del grup comunitari.

A continuació, hem estudiat les característiques d'aquesta metodologia des del punt de vista de dos autors (Fals Borda i Villasante) i les **fases** que cada un d'ells proposa per a l'acció comunitària. Finalment, hem treballat amb el concepte d'**autogestió** com aquell procés pel qual el grup comunitari treballa independentment de l'acció de l'equip professional.

Els conceptes treballats en aquest mòdul intenten donar eines per a reflexionar sobre processos de participació social i, a més, donar elements pràctics que puguin guiar una intervenció comunitària. Encara que cada procés d'investigació acció comunitària evidentment té les seves pròpies característiques perquè és definit en conjunt entre els qui hi intervenen i els membres de la comunitat.

Activitats

Ja que la investigació acció participativa és una metodologia pràctica per a pensar i actuar sobre la realitat, les activitats que es proposen tendeixen a apropar els elements teòrics a condicions de la nostra vida quotidiana per a poder entendre les formes en què els esmentats conceptes poden ser utilitzats.

1. Reflexioneu sobre les preguntes: teniu algun tipus de participació associativa o comunitària? Per què sí o per què no? Si hi participeu, caracteritzeu aquest tipus de participació.
2. Feu una llista de col·lectius o organitzacions que conegueu en la vostra comunitat i especifiqueu quines característiques té cada una quant als conceptes treballats per a analitzar la participació: si són institucionals o instituent, si són organitzacions formals o informals i quines són les seves característiques quant a organització interna i autonomia.
3. Quina creieu que seria una acció comunitària important per a desenvolupar en alguna de les comunitats a la qual pertanyeu? Quines creieu que són les condicions socials que s'haurien de transformar i podrien fer-ho? Justifiqueu la vostra resposta.
4. Planifiqueu hipotèticament una intervenció comunitària basada en la metodologia de la investigació acció participativa. Per a aquesta planificació, especifiqueu els passos que s'haurien de seguir d'acord amb les fases de l'acció estudiades.

Exercicis d'autoavaluació

1. Definiu el concepte de participació i quina és la diferència entre una participació institucional i una instituent.
2. Quines són les característiques principals de la participació comunitària?
3. Quines diferències fonamentals hi ha entre la investigació acció participativa i altres formes d'intervenció social?
4. Coneixent els principis fonamentals de la IAP, quines diferències trobeu entre la IAP proposada per Fals Borda i la proposada per Villasante?
5. Quina és la importància del concepte d'autogestió en la metodologia d'investigació acció participativa?

Solucionari

1. La participació és aquell procés pel qual les persones s'involucren en col·lectius i grups dels quals formen part i en què es reflexiona i s'emprenen accions per a transformar condicions que són del seu interès o els afecten. La diferència principal entre una participació institucional i una instituent és que la primera és promoguda i possibilitada des de l'Administració pública mitjançant els diferents espais que es creen per a aquesta finalitat i la segona és aquella participació que sorgeix per iniciativa civil i autònomament dels espais que deixa l'Administració per a la participació ciutadana.

2. La participació comunitària es caracteritza per ser aquella que sorgeix al si de comunitats concretes (bé geogràfiques, virtuals o de qualsevol altre tipus) i les accions de la qual reverteixen en el benestar dels mateixos membres de la comunitat. La participació comunitària és aquella que és promoguda majoritàriament a partir de processos d'investigació acció participativa.

3. La investigació acció participativa es diferencia principalment d'altres tipus d'intervenció social perquè: a) incorpora la participació de les persones afectades en la definició de les seves necessitats i en la recerca de les solucions possibles a aquestes necessitats; b) assumeix que les realitats sobre les quals s'intervé i que es volen transformar són contextuals i productes històrics; c) concep que el coneixement que ha de guiar una intervenció social es construeix en el diàleg entre persones de la comunitat i equip interventor; d) promou les relacions horitzontals entre equip investigador i membres de la comunitat o col·lectiu amb què es treballa, i e) cerca transformar les condicions de vida de les persones mitjançant l'acció comunitària.

4. Fins i tot compartint els principis fonamentals de la investigació acció participativa, hi ha diferències entre la proposta d'IAP que ve de la inspiració de Fals Borda i la produïda per Villasante. Entre les principals diferències podem destacar les següents: la tradició de Fals Borda emfasitza la construcció del coneixement producte de la unió entre coneixement popular i coneixement científic, per la qual cosa proposa conceptes per a explicar el paper de qui intervé com a catalitzador social o la importància de la devolució sistemàtica de la informació per a membres de la comunitat. Per la seva banda, en la proposta de Villasante s'incorporen les nocions de xarxes socials, mapatge, triangulació i analitzadors històrics pels quals intenta dibuixar les relacions socials que hi ha al si d'una comunitat mitjançant eines teòriques i pràctiques concretes; per la qual cosa, la primera proposta (Fals Borda) emfasitza més en la idea de grup i la segona (Villasante) en la idea de xarxes socials per a la transformació social. Finalment, aquesta última proposta té més en compte les relacions possibles entre grup comunitari i Administració, cosa que està escassament treballada en la proposta de Fals Borda.

5. El concepte d'autogestió es refereix al fet que el grup comunitari format a partir de la investigació acció empresa treballi autònomament de l'equip professional. La importància d'aquest concepte en l'àmbit de la psicologia comunitària és que implica que l'equip professional no ha de ser indispensable en un moment donat de la intervenció i promou l'autonomia dels grups comunitaris, sobretot quant a la presa de decisions sobre la seva acció i, a més, quant a les relacions que puguin establir amb altres agents socials. La idea de l'autogestió ha d'impregnar tot el procés comunitari de manera de no crear dependència en la relació entre equip interventor i grup comunitari.

Glossari

analitzador històric *m* Esdeveniments, lluites socials en què s'implica bona part de la comunitat i dels quals queda una determinada memòria històrica. El recompte i anàlisi d'aquests esdeveniments pot donar una idea aproximada de com se situen els grups amb relació al tema en qüestió i entre aquests.

autogestió *f* Procés mitjançant el qual les persones pertanyents a una comunitat o grup desenvolupen l'acció comunitària autònomament de l'equip professional. Aquest procés representa l'última fase dels processos d'intervenció que segueixen la metodologia de la investigació acció participativa.

catalitzador social *m* Paper dels equips interventors en els processos d'investigació acció participativa. Aquests equips han d'incidir sobre el procés comunitari de manera que es faci més efectivament; però en cap moment no han de dirigir les accions que cal fer, i han de respectar l'autonomia dels membres de la comunitat per a la presa de decisions dins el procés.

familiarització *f* Procés pel qual els catalitzadors socials coneixen la comunitat o grup amb què treballaran mitjançant visites, revisió de documents de la comunitat o informants clau d'aquesta comunitat.

investigació acció participativa *f* Metodologia d'intervenció social que es caracteritza per un conjunt de principis, normes i procediments entre els quals els més importants són l'acció transformadora, la producció de coneixement fent una integració i col·laboració entre coneixement científic i popular, i la participació de les persones afectades en el diàleg continu amb els qui hi intervenen. Així, les persones amb què es treballa han de ser presents activament en tot el procés de la intervenció, això és, en les fases de definició de les condicions problemàtiques, la planificació i execució de les accions tendents a la seva solució i en l'avaluació de les esmentades accions.

participació *f* Procés d'involucració de persones en una relació col·lectiva de reflexió i acció social, en què estan influïts i influeixen en decisions sobre assumptes que són del seu interès.

participació associativa *f* Participació que es dóna al si d'organitzacions, grups i col·lectius en què es donen processos de definició d'objectius comuns i es desenvolupen accions que intenten incidir sobre la realitat per a transformar-la.

participació comunitària *f* Participació que es dóna al si de comunitats concretes. Constitueix un espai dinàmic en què es reflexiona i actua col·lectivament per a la millora de les condicions de vida dels membres de la comunitat, en relació amb assumptes que aquests han definit que són del seu interès o els afecten.

participació política *f* Conjunt d'activitats fetes per un individu o grup amb la finalitat d'incidir en els assumptes públics, és a dir, amb els valors que es formulen en cert context social i amb els procediments que s'adopten per a la seva acceptació.

xarxa social *f* Conjunt de relacions socials que hi ha en una comunitat o entorn d'un tema específic amb què es treballa. Aquestes s'estudien mitjançant la construcció de mapes socials en què s'expressen les esmentades relacions i se n'observen les característiques.

Bibliografia

Bibliografia bàsica

Colectivo IOE. (1993, juliol-setembre). IAP. Introducción en España. *Documentación Social: Investigación acción participativa*, 92, 59-69. Madrid.

De Miguel, M. (1993, juliol-setembre). La IAP un paradigma para el cambio social. *Documentación Social: Investigación acción participativa*, 92, 91-108. Madrid.

Fals Borda, O. (1993, juliol-setembre). La investigación participativa y la intervención social. *Documentación social: Investigación acción participativa*, 92, 9-21. Madrid.

Gabarrón, L.R., Hernández, L. (1994). Investigación Participativa. *Centro de Investigaciones Sociológicas*. Colección Cuadernos Metodológicos, 10. Madrid.

Sánchez, E. (2000). *Todos con la Esperanza. Continuidad de la participación comunitaria*. Caracas, Venezuela: Comisión de Estudios de Postgrado, Facultad de Humanidades y Educación, Universidad Central de Venezuela.

Villasante, T. (1994). De los movimientos sociales a las metodologías participativas. A Delgado, Gutiérrez (Eds.). *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*. Madrid: Síntesis.

Bibliografia complementària

Freire, P. (1990). *La naturaleza política de la educación: Cultura, poder y liberación*. Barcelona: Paidós.

Jiménez, B. (1994). Investigación Acción Participante: Una dimensión desconocida. A M. Montero (coord.). *Psicología Social Comunitaria*. Guadalajara, Mèxic: Universidad de Guadalajara.

Montero, M. (1994). Investigación-acción participante. La unión entre conocimiento popular y conocimiento científico. *Revista de Psicología*, VI (1), 31-45. Universidad Ricardo Palma.

Villasante, T., Montañés, M., i Martí, J. (coord.) (2000). *La investigación social participativa. Construyendo ciudadanía 1*. Madrid: El Viejo Topo.

Villasante, T., Montañés, M., i Martín, P. (coord.) (2000). *Prácticas locales de creatividad social. Construyendo ciudadanía 2*. Madrid: El Viejo Topo.

